

SPIEGELINGEN TUSSEN WETENSCHAP EN KUNST

WAARDE GEVEN AAN HET OGENSCHIJNLIJK WAARDELOZE

Met name in de zachtere hoeken van de wetenschap, in de ecologie bijvoorbeeld, wordt waarde gegeven aan het ogenschijnlijk waardeloze, aan schoonheid en aan troost. Door onze samenwerking bij het maken van een door het Prins Bernhard Cultuurfonds ondersteunde documentaire, ontdekten we hoe het 'hoofd' (de wetenschappen) en het 'hart' (de kunst, waaronder wij ook documentaire maken rangschikken) elkaar kunnen aanvullen op manieren die we niet eerder onder woorden konden brengen. Wij bepleiten, impressionistisch, een grotere rol voor de beeldingskunsten bij het verspreiden van belangrijke boodschappen uit de wetenschap. We menen dat zulke interacties ook het wetenschapsbedrijf ten goede zullen komen. Eerst komt dierecoloog Theunis Piersma aan het woord, dan documentairemaakster Helmie Stil.

'Zich maar al te zeer bewust van zijn vergankelijkheid zoekt de mens naar een verstandhouding met het onvergankelijke, het eeuwige, dat wat ons zeker overleeft. Dat kan God zijn. Dat kunnen kinderen zijn. Dat kan kunst zijn. Dat kan ook het landschap zijn – maar niet als het nog vergankelijker is dan wijzelf',

beweerde schrijver Koos van Zomeren op 19 oktober 2004 in de aula van de Rijksuniversiteit Groningen aan het einde van een serie openbare lezingen.¹ In mijn eigen zoektocht naar het onvergankelijke zou ik daar graag *wetenschap* aan toe willen voegen. Mijn wetenschap probeert de aantallen en de verspreiding van dieren te begrijpen.² Waarom is de merel nu de talrijkste vogel van Nederland, waarom is de veldleeuwerik in twintig jaar tijd van de talrijkste tot één van de minst talrijke Nederlandse vogels geworden, waarom overwinteren veel kanoeten niet in de Waddenzee maar in West-Afrika, waarom zijn buffels bruin, en waarom broeden albatrossen maar eens in de twee jaar en worden ze zo oud? Dit is het soort vragen waarmee dierecoloogen zich bezighouden. Ik raak er meer en meer van overtuigd dat de antwoorden besloten liggen in de omgeving waarin de dieren zich bevinden, omgevingen die door die dieren zelf gemaakt kunnen zijn. Denk bij het laatste aan een beverfamilie die een mooi

groot nest in het meertje achter de door henzelf gebouwde beverdam bewoont, aan de mieren die de tegels van de zithoek in uw tuin ondergraven, of aan mensen die wereldwijd land en zee ondergeschikt aan zich maken door het bouwen van havens en steden, het slepen van netten over kwetsbare zeebodems, en het bouwen van ‘mier-proof’ betegelde zithoekjes. Het was opnieuw Koos van Zomeren die dit inzicht het mooist verwoordde: ‘in het dier zijn alle kenmerken van het landschap samengebald, in het landschap liggen alle kenmerken van het dier uitgespreid.’

Het zal duidelijk zijn: hier is de wetenschapper aan het woord; documentairemaker Helmie Stil krijgt het zo. Ik groeide op in een klein dorp in Friesland in de jaren dat ‘God verdween uit Jorwerd’.³ Dat leidde tot melancholie naar een verloren binnenzee⁴ en een liefde voor open landschappen, minderheidstalen, trekvogels, en het ambachtelijk werken met die trekvogels. Bij het zoeken naar de onderwerpen van dierecologische studie, mijn vak, heb ik me immer laten leiden door die landschappen en door die trekvogels. Zo kan ik waarde geven aan wat ik beschouw als uiterst waardevolle, maar maatschappelijk gezien vrij waardeloze zaken: een grote, oude mosselbank, slechts door wulpen, scholeksters en strandkrabben geëxploiteerd, in armoede levende wadvogels die routineus en populatie-breed ongekende Olympische prestaties leveren, een wilsterflapper⁵ achter de skûle, een grutto-gezin in een bloemrijk weiland.

Na mijn uitvliegen in 1976 heb ik vijftien jaar in de stad Groningen gewoond, meer dan tien jaar op het Texelse platteland en woon nu al weer zes jaar in een

*Onderzoeker Theunis Piersma zet kanoeten weer uit op het wad.
Bron: still uit DE WERELD IS PLAT (2007)*

piepklein Fries dorp. De terugkeer naar mijn wortels gaat gepaard met allerlei frictie en pijn. De drooglegging van mijn omgeving door het gereedkomen van de grote gemalen vond al tijdens mijn jeugd plaats, net als de ontkerkelijking en het inwisselen van boerenarbeiders voor machinerie.⁶ Maar waar velen denken dat de industrialisering van het platteland met het gereedkomen van Maks bestseller tot stilstand is gekomen, ontdek ik nu dat de industrialisering van het idyllische platteland juist in een versnelling is gekomen. Waar de behoefte aan melk en vlees eeuwenlang ecologisch en cultureel verrijkend werkte, werkt een anno 2009 wereldwijd gecreëerde behoefte aan melk en vlees tot een vernietigende kaalslag, waarbij de idylle van rijke en gastvrije kleinschaligheid wordt opgeofferd aan de nachtmerrie van kapitaal-intensieve en arbeids-extensieve megabedrijven. De productie is geheel afhankelijk gemaakt van geïmporteerde grondstoffen – en de boer van de bank –, de overproducerende melkkoeien leven clean en kort, en op het land groeien nog maar twee plantensoorten: de hoogproductieve mais en Engels raaigras. En gestaag raakt het platteland, dat geen platteland meer genoemd zou moeten worden maar een industriegebied, ontvolkt.

Als wetenschappers leren we analyseren, consistente verhaallijnen bouwen, maar we leren niet hoe we verhalen kunnen vertellen, hoe we mensen een spiegel voor kunnen houden. Ik voel me erg beperkt in mijn middelen om waarde te geven aan het maar net benoembare, alle dingen van het land die waarde en waardering verdienen en inspiratie geven. Dat grutto-gezin uit de Workumerwaard bijvoorbeeld, waarvan de moeder na het grootbrengen van de kuikens in één keer naar de rijstvelden van Guinée-Bissau vliegt, vijfduizend kilometer ver, vier-en-een-halve dag onafgebroken vliegen zonder slapen, eten, drinken. En de kuikens die nog amper vliegvlug, zelf hun weg naar westelijk Afrika moeten zien te vinden... Mijn hoop: wetenschap en kunst gaan samen 'geschiedenis' maken door te laten zien waarom de kwetsbare wereld om ons heen wat waard is.

—

Ik, Helmie Stil, ben opgegroeid in Zeeland, waar ik door de weilanden struinde en de mooiste verhalen verzon. Ik sprong over slootjes, lag urenlang in het gras en kon mezelf verliezen in de golven van de zee. Nu woon en werk ik de grote stad, in Utrecht. Wanneer ik weer 'op bezoek' ga naar het platteland, komen de idyllische, nostalgische beelden naar boven. Vandaar dat ik in mijn documentaires de landschappen van het platteland prefereer boven de landschappen van de stad. Door beelden van het natuurlijke landschap te vertonen levert dat in de eerste plaats esthetische waarden op. Het zijn mooie beelden van een dijk, een weiland, het wad en de horizon. Ook gebruik ik de landschappen om de hoofdpersoon meer diepgang te geven en de kijker de ruimte en rust te geven om over het onderwerp na te denken.

Het aantrekkelijke van mijn vak als documentairemaker is dat ik door middel van documentaires de mensen een spiegel voor kan houden. Ik hou van het platteland met zijn weidsheid, koeienstront en vogels; van de horizon, de bomen en het gevoel van vrijheid dat het platteland mij geeft. Deze aspecten van het landschap moeten blijven, en niet door ons allen verpest worden doordat we de ruimte om ons heen om economische redenen vol- of verbouwen. Voor mij zijn de weergaves van de idyllische landschappen een manier om ze te bewaren. Ik wil de kijkers het gevoel geven dat deze prachtige beelden verloren kunnen gaan door wat wij als ‘samenleving’ met het land doen. De samenwerking met Theunis voor de documentaire *DE WERELD IS PLAT* uit 2007 heeft deze spiegel groter en helderder gemaakt.⁷

Toen ik begon met de research voor die documentaire, begreep ik weinig van de verhalen van Theunis. Ik wist niks over wadvogels en hun leefomgeving, over de wetenschappelijke spelletjes die in de politieke wereld gespeeld worden. Uit zijn verhalen bleek het landschap vergankelijker dan ik had verwacht. Door vragen te stellen en me in de wereld van de ecologie te verdiepen, kreeg ik steeds meer kennis op het gebied van de natuur, vooral van de wadden. In de documentaire heb ik geprobeerd om de gedachten van Theunis en zijn levenswijze invoelbaar te maken. Maar als documentairemaker laat je in je films natuurlijk ook je eigen gedachten zien. Vandaar dat ik mijn idyllische landschappen bij de wetenschappelijke verhalen van Theunis heb geplaatst. Gedurende het filmproces werd mijn nostalgische manier om naar de natuur te kijken weleens onderuit gehaald door de wetenschappelijke manier van kijken. En door de werkelijkheid: die prachtige stroom kanoeten die in *DE WERELD IS PLAT* wegvliegt van de Richel (afgezien dat het grotendeels rosse grutto's zijn), deden dat omdat ze wreed werden verstoord door een te laag overvliegende, oorverdovende F16. Al heb ik dit laatste in beeld en geluid verdoezeld, de landschappen waren allemaal echt niet zo prachtig en romantisch als ik had gedacht. Er was ook die keerzijde, de kant van de visserij, oprukkende machinerie, de machtspolitiek, enzovoort. Het is raar om te beseffen dat als je in de stad woont, je de ‘negatieve’ ontwikkelingen op het platteland niet goed ziet. Nog steeds zie ik de prachtige weilanden, ruik ik ouderwetse koeienstront zelfs als mijn neus dichtgeknepen raakt door de stank van nieuwerwetse gier, en hoor ik vogels zingen. Hoe geven we een stem aan de boer die ieder voorjaar bij een overbemest stuk grasland met slechts Engels raaigras aan de Slachtedyk de ijle zang van veldleeuweriken en het baltsen van grutto's beluistert, maar vertelt dat hij dit alleen nog in zijn hoofd kan doen omdat die vogels er al meer dan tien jaar niet meer zijn?

In *DE WERELD IS PLAT* lukte het ons om waarde te geven aan de kwetsbare verschijnselen van het wad. We zijn verheugd, en misschien zelfs wat verbaasd, over de duidelijk opgaande lijn in de brede waardering voor die waddenwaarden. In 2009 werd de internationale Waddenzee door de UNESCO erkend als Werelderfgoed, waarmee het wereldwijde unieke karakter van dit gebied erkenning kreeg. In de provincie Fryslân werd deze honorering al snel gevolgd door

Documentairemaaker Helmie Stil met camera- en geluidsmen (2007). Bron: foto auteurs

de suggestie dat de Friese Elf Steden ook zo'n erkenning zouden moeten krijgen. Maar waarom alleen die steden? Waarom niet het wereldwijd unieke Friese cultuurlandschap dat twaalfhonderd jaar interacties tussen mens en natuurkracht weerspiegelt? Kunnen documentaires helpen om dit landschappelijk verleden, deze processen, deze cultuurnatuurlijke rijkdom zichtbaar, tastbaar en voelbaar te maken?

De geschiedenis van de Nederlandse film vertoont een golfbeweging in de manier waarop het platteland wordt weergegeven; door de jaren heen werd het zowel negatief als positief beschouwd. Wanneer zich natuurlijke rampen (watersnood) of oorlogen voordeden, werd het landschap negatief in films afgebeeld. Maar anders wordt het landschap voornamelijk nostalgisch weergegeven. Omdat we in een stedelijke wereld leven, verlangen we weliswaar terug naar het 'idyllische platteland', maar we staan er tegelijk zo ver vanaf dat we niet zien hoe de idylle te gronde gaat. Vaak hebben documentaires waarin landschappen een belangrijke rol spelen, het thema verdwijning in zich. In *DE WERELD IS PLAT* gaat het om het verdwijnen van nonnetjes (schelpdier), wadvogels en de natuur om ons heen; bij *HET IS EEN SCHONE DAG GEWEEST* uit 1994 om het verdwijnen van het ambachtelijke boerenleven,⁸ en bij *HOLLANDS LICHT* uit 2003 om het verdwijnen van het typische Hollandse licht.⁹

Een van de mooiste Nederlandse documentaires is *HET IS EEN SCHONE DAG GEWEEST* van Jos de Putter. De documentaire schildert het verdwijnende boerenleven van De Putters ouders in Zeeuws-Vlaanderen, en daarmee het einde van een manier van leven. Het is een ode aan het klassieke boerenleven en aan de ambachtelijke landbouw zonder machines. De hoofdrolspelers, De Putters

ouders, zijn een boer en een boerin die verzot zijn op het boerenleven. Gedurende de documentaire zien we de vader veranderen van hardwerkende boer tot een boer die de macht van de modernisering niet kan tegenhouden. Hij moet zijn koeien verkopen en vrede vinden met het feit dat zijn manier van boeren z'n beste tijd heeft gehad. Zo ziet de kijker dat de boer oormerken bij de koeien moet inbrengen. De boer en boerin zitten aan tafel en weten niet goed hoe ze die oormerken moeten plaatsen. Met een handleiding komen ze er uit. Waarna we een shot zien van de boer die probeert het oormerk bij de koe in te brengen. De koe wordt agressief en de boer worstelt met het oormerk en de koe totdat het gelukt is. Deze scene is vanuit de losse hand gedraaid in combinatie met close-ups, en zo ben je als kijker dichtbij de actie betrokken en voel je mee met de boer, die het zwaar heeft. Contrasten binnen deze documentaire worden getoond door het heden tegenover het verleden en de toekomst te plaatsen. De ouders praten over het verleden en wat de toekomst hen brengen zal – daarbij staat de industriële landbouw tegenover de ouderwetse landbouw. Het is niet voor niets dat Jos de Putter aan het eind van zijn documentaire een onheilspellende machine laat zien die in het donker het weiland oprijdt, terwijl zijn vader over zijn langzaam uit beeld verdwijnende weiland loopt. Mens versus machine. Het land zoals het ooit was, generaties lang, zal niet meer hetzelfde zijn.

Naar aanleiding van een uitspraak van de Duitse kunstenaar Joseph Beuys waarin hij beweert dat het Hollandse licht is verdwenen door de inpoldering van de Zuiderzee, gaan de filmmakers in de documentaire *HOLLANDS LICHT* onderzoeken of het Hollandse licht wel echt heeft bestaan. De horizon van het Nederlandse landschap wordt tegenwoordig beperkt door bebouwing en hele grote windmolens en zo is het steeds lastiger om het 'Hollandse licht' te aanschouwen. De filmmakers wilden met deze documentaire de kijkers de tijd geven om te kijken naar het licht. Vandaar dat ze over een periode van één jaar op wisselende uren van de dag een vast observatiepunt tussen Marken en Monnickendam filmden. Het shot is meer dan twintig keer te zien. Zo heeft de kijker verschillende malen de tijd om rustig en geconcentreerd naar het licht te kijken dat zo veranderlijk is, zo verschilt van moment tot moment, van seizoen tot seizoen. Aan het eind van de documentaire is er nog steeds geen antwoord op de vraag of het Hollandse licht bestaat, maar we kunnen onze eigen conclusie trekken. 'We kijken nog een keer naar het licht. Altijd hetzelfde, altijd anders.'

In de documentaire *DE WERELD IS PLAT* is de schoonheid van de natuur gecombineerd met de teloorgang van de natuur. Mooie beelden van de wadvogels, de IJsselmeerdijk bij Gaast en een schuilhut op de Kooiwaard worden tegenover uitspraken van Theunis gezet als die zijn zorgen over de omgang van de mens met landschap en natuur uiteenzet. De scene die deze zorgen het meest duidelijk maakt is die waarin Theunis wordt gevraagd hoeveel vertrouwen hij in de wereld heeft. Alleen in een huisje op het wad, omringd door water en vogels, neemt hij een slok thee en slikt even. Dan laat hij de kijker

door middel van een gebaar met zijn hand, met duim en wijsvinger de grootte van zijn vertrouwen in de wereld zien. 'Zo veel' zegt hij dan – een duimbreed vertrouwen. Het blijft stil en we zien Theunis naar buiten kijken. Deze scene staat symbool voor een groot deel van de inhoud van de documentaire. Verder zien we hoe Theunis op allerlei manieren probeert om zijn verhaal tussen de oren van andere mensen te krijgen. Hij praat met de toenmalige Commissaris van de Koningin in Fryslân Ed Nijpels, met vertegenwoordigers van het Wereld Natuur Fonds en geeft een lezing bij Vogelbescherming-Nederland. Maar we zien hem ook thuis tijdens een barbecue praten met de wilsterflappers, op het wad een vogelnet opzetten en fietsend langs de dijk. Als wetenschapper heeft Theunis een verhaal te vertellen dat ik als documentairemaker met beelden kon versterken. Met z'n tweeën konden we de wereld een spiegel voorhouden.

Als het mooie idyllische landschap verdwijnt, kunnen we dan nog documentaires over deze landschappen maken? Of het nou om ecologische wetenschap of om documentaires maken gaat – misschien worden beide grotendeels bedreven vanuit idealen. Het maken van documentaires laat zich vergelijken met het schrijven van een dagboek. Mensen kunnen een klein stukje van het dagboek lezen. Het is een persoonlijk visie en het geeft mensen een kijkje in een klein deel van innerlijke werelden. Dat kan eng zijn, maar het kan ook puur zijn. Het bedrijven van wetenschap – waar het bijvoorbeeld gaat om het onderzoeken van de manier waarop vogels in een landschap overleven – heeft elementen van een detective en elementen van een soap-opera. Je raakt onder de indruk van de ragfijne verbanden tussen de elementen en de vele spelers in de natuur, kwetsbare verbanden vaak die zich niet gemakkelijk openbaren. En je raakt verslingerd aan het persoonlijke, het leven en het lot van individuele dieren die je steeds beter leert kennen.

Wij zien natuur en landschappen als prachtige en essentiële bestanddelen van onze omgeving; hun kwaliteiten bepalen mede ons levensgeluk. Toen DE WERELD IS PLAT net klaar was kwam een eindredactrice naar het eindresultaat kijken. Het eerste wat ze zei was:

'Wat doet het geluid van de natuur pijn aan mijn oren. Ik hou helemaal niet van het platteland, geef mij maar de stad.'

Dat verbaast ons, en doet natuurlijk ook een beetje pijn. In omroepland is er niet veel animo voor documentaires die gaan over landschappen, idealen en natuur. Die onderwerpen zijn niet hip en sexy. Eigenlijk moeten we allemaal vriendjes zijn met bekende sterren over wie dan docu-soaps gemaakt kunnen worden.

Zoveel aanbod, zoveel zendtijd, waar blijven de diepgravender documentaires?

Met het verdwijnen van de idyllische – al dan niet door mensenhand gemaakte – landschappen lijken dus ook de subsidies te verdwijnen om daar documentaires over te maken. Met het verdwijnen van ecologische rijkdom,

van planten en dieren uit Nederland, verdwijnt ook de kans hun interacties, hun leven, hun 'soaps' te onderzoeken. Dit vinden wij erg, want niet alleen laat men zo geen ruimte voor nostalgie, er is ook geen ruimte om de inspiratie van mooie omgevingen te voelen. Een inspiratie die nodig is om Nederland leefbaar te houden. Om in de toekomst waarde te geven aan de inspirerende kwetsbaarheden van de wereld om ons heen.

We zouden het fantastisch vinden als de spiegelingen tussen de wetenschap en de kunst één grote onbreekbare spiegel worden. Waarbij ze als kruisbestuivingen elkaars verhaal versterken. Een lezing van een wetenschapper aangevuld met muziek, een documentaire met wetenschappelijke inhoud, een schilderij gevormd vanuit een wetenschappelijk verhaal. Het zou prachtig zijn wanneer we in de toekomst met de wetenschappelijke verhalen én de kunstverhalen een podium zouden krijgen. Om de verschillende manieren om de wereld te beschouwen, vanuit het 'hoofd' (de wetenschap) of vanuit het 'hart' (de kunsten), elkaar te laten versterken.

Noten

1 K. van Zomeren, *Dit doet de taal voor ons. Drie Groninger lezingen*. Uitgeverij Flanor, Nijmegen 2005.

2 Zie bv. mijn inaugurele rede (RUG) van februari 2006: *Dierecologie: habitatkeus en aantalsveranderingen van dieren in een veranderende wereld*. Vakgroep Dierecologie, Rijksuniversiteit Groningen, waarin ruime literatuurverwijzing is opgenomen.

3 G. Mak, *Hoe God verdween uit Jorwerd*. Atlas, Amsterdam 1996.

4 T. Piersma, 'Zuiderzeeblues', in: *Alles wordt anders. De transformatie van Nederlands Noorden*. Uitgeverij Uniepers, Abcoude 2001, p. 37-49.

5 Wilsterflappers zijn vogelvangsters, met name van goudplevieren; vroeger voor de consumptie, tegenwoordig voor de wetenschap (ringen). Zie hiervoor o.a.: J. Jukema, T. Piersma, J.B. Hulscher, *Goudplevieren en wilsterflappers. Eeuwenoude fascinatie voor trekvogels*. Fryske Akademy, Ljouwert/KNNV Uitg. Utrecht 2001.

6 Mak, *Hoe God verdween uit Jorwerd*.

7 H. Stil, *DE WERELD IS PLAT. DOOR DE VOGELKIJKER VAN THEUNIS PIERSMA*. Documentaire van 52 minuten. NPS/Selfmade Films, Amsterdam 2007.

8 J. de Putter, *HET IS EEN SCHONE DAG GEWEEST*. Documentaire van 70 minuten. Jos de Putter, 1994.

9 P. & M. de Kroon, *HOLLANDS LICHT*. Documentaire van 91 minuten. AVRO, Hilversum 2003.